

Történelem és Néprajz

Jusztinianosz császár egyházpolitikája Prokopiosz Titkos történetének tükrében

Besztercei Márk

Írásomban Jusztinianosz császár (ur. 527-565) egyházpolitikájáról szeretnék szólni. Jusztinianosz – akit az „*utolsó római*” néven is szoktak emlegetni – nemcsak a Római Birodalom restaurálását tűzte ki célul, hanem a birodalom vallási egységesítését is, ezért személye egyháztörténetileg is jelentős. Prokopiosz *Titkos történet* című művét használom legfontosabb forrásként, ugyanis a szerző foglalkozik több egyháztörténeti/egyházpolitikai eseménnyel is. Ezek elemzése révén vizsgálom Prokopiosz következtetéseinek megbízhatóságát. Ismert dolog, hogy Prokopiosz műve Jusztinianoszt igen rossz színben tünteti fel, így azon egyházpolitikai és egyháztörténeti események, amelyeket a történetíró megemlít, szintén azt szolgálták elsősorban, hogy negatív képet alakítsanak ki Jusztinianosz császárról. Mivel ezek mindig valós eseményeket tükröznek, így mindez segít megvilágítani a VI. század mozgalmas és izgalmas egyháztörténeti fordulatait. A dolgozat végére igyekszem bebizonyítani Prokopiosz művének egyháztörténeti hitelességének kettősségét.¹

Jogos lehet azon felvetés, hogy miért a *Titkos történet*? Kapitánffy István szerint (és véleményével nincs egyedül) Prokopiosz legfőbb műve a *De bellis (Háborúkról)*,² emiatt is felmerülhet a kérdés, hogy nem érdemes-e esetleg azzal kezdeni egy ilyen vizsgálódást? Elsősorban azért választottam a *Titkos történetet* egyháztörténeti szempontból való elemzésem tárgyául, mert ebben lehet a legtöbb utalást megtalálni ezen téma tekintetében, nem véletlenül, hiszen Prokopiosz műve rengeteg témát felel, révén a szerző minden lehetséges tényezőt igyekezett bevonni munkájába annak érdekében, hogy Jusztinianoszt és Theodórárt minél sötétebb színben tüntethesse fel. Másrészt úgy vélem érdemes jobban megvizsgálni, hogy mennyire közvetíthet más források alapján Prokopiosz hiteles képet a császár egyházpolitikáját illetően, mivel ha sikerül összevetnünk egyéb forrásainkkal a történetíró munkáját, még jobban megérthetjük, mi módon „bánt” a szerző a különféle eseményekkel, hogyan igyekezett azokat értelmezni és beállítani.³

¹ Dolgozatom keretébe nem fér bele a *Titkos történet*tel kapcsolatos filológiai, szövegahagyományozódási és datálási kérdések tárgyalása, ehhez ajánlom Mészáros Tamás tanulmányát, lásd Tamás MÉSZÁROS, „Notes on Procopius’ Secret History” In *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West*, szerk. Erika Juhász (Budapest: Eötvös József Collegium, 2013), 285-304.

² Ehhez lásd KAPITÁNYFFY István, „A történetíró Prokopiosz társadalmi helyzetéhez” In *Philologia Nostra II. Kapitánffy István válogatott tanulmányai*, szerk. Farkas Zoltán – Mészáros Tamás (Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2017), 138.

³ Természetesen nem arról van szó, hogy akár a *De bellis*, akár a *De aedificiis* nem lenne alkalmas egy egyháztörténeti/egyházpolitikai áttekintésre, mindazonáltal jelen dolgozatom keretébe ez nem fér bele, így emiatt is szorítkozom csupán a *Titkos történetre*.

A Bizánci Birodalom vallási helyzete Jusztinianosz uralkodásának kezdetén

Jusztinianosz 527-ben került a Keletrómai/Bizánci Birodalom élére. Ekkorra már szerte a birodalom területén kisebb-nagyobb irányzatok küzdöttek egymással a kereszténységen belül, a keresztény egyház *univerzalitása*, azaz egyetemessége már réges-rég a múlté volt. Jusztinianosz kora egyházi eseményeinek megértéséhez azonban érdemes visszatekinteni a korábbi fejleményekre. A IV. század végén lépett fel Apollinarisz laodikeai püspök, aki azt tanította, hogy Krisztusnak nem volt emberi lelke, azaz emberi értelme (*nousz/nusz*), hanem ennek a helyét a *Logosz*, azaz Isten Igéje vette át benne.⁴ Ezzel csorbult Jézus Krisztus tökéletes embersége, 381-ben az I. konstantinápolyi (II. egyetemes) zsinat el is ítélte a püspököt és tanait. Apollinarisz azonban olyan magokat vetett el a teológiában, amelyek az V. század első felében keltek ki. Apollinarisz nevéhez kötik ugyanis a monofizitizmus irányzatát, mely irányzat tanításának a lényege abban állt, hogy Jézus Krisztusban nem két természet (*phüszisz*), azaz emberi és isteni természet van, hanem csupán egy. 451-ben a khalkedóni (IV. egyetemes) zsinat kimondta, hogy „Krisztus egy személy (*hüposztaszisz*) két természetben (*phüszisz*).”⁵ A monofiziták a „két természet” formulában a nesztorianizmus⁶ tanítását vélték felfedezni és hangoztatták, hogy a korszak egyik legkiemelkedőbb teológusa, Alexandriai Kürillosz arról beszélt, hogy „egy az Isten Ige megtestesült természete”,⁷ és a khalkedóni zsinat tanítása ezek alapján eretnokség. Mind a monofiziták, mind a khalkedóniánusok úgy gondolták, hogy ők

⁴ Apollinarisz 25. töredéke például arról értekezik, hogy Krisztusnak a szelleme Isten (vagy isteni), így az értelme is (ez a *nousz/nusz*, amit a *Logosz* helyettesít, mint *isteni Értelme*), együtt a lelkével és a testével, tehát Krisztus a „mennyből való”, itt idézi a Pál apostol Korinthusiakhoz írt első levelét (*I Kor 15:47*): „a második ember, az Úr, mennyből való” („ὁ δεύτερος ἄνθρωπος ὁ κύριος ἐξ οὐρανοῦ”), bár egy kis részletet kihagy belőle, mert Apollinarisz annyit ír, hogy „ἄνθρωπος ἐξ οὐρανοῦ” (mennyből való ember). Apollinarisz általam felhasznált 25. töredékét lásd Hans LIETZMANN, *Apollinaris von Laodicea und seine Schule: Texte und Untersuchungen* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1904), 210. Apollinarisz tanításához lásd VANYÓ László, *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe* (Budapest: Szent István Társulat, 2009), 459-470., illetve „Apollinaris of Laodicea” *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* Vol. I., szerk. Samuel Macauley Jackson (Michigan: Baker Book House, 1951³), 229-231.

⁵ Ezen alapvető kijelentés mellett azt is kifejezte a zsinat I. Leó pápa (ur. 440-461) *Tomus ad Flavianum* című írására támaszkodva (melyet eredetileg a 449-es epheszoszi „rablózsinatra” (*latrocinium*) küldött), hogy mindkét természet megőrizte a maga jellegzetességeit az egy személyben való egyesülés után is (a *Tomus* úgy fogalmaz, hogy „*agit utraque forma quod proprium est*”). Ehhez lásd John MEYENDORFF, *Birodalmi egység és keresztény szakadások* (Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2001), 229.

⁶ A nesztorianizmus alapvetően azt tanította, hogy a két természet radikálisan elkülönül egymástól, Khalkedón tanította a kettő közötti egységet, de nem monofizita értelemben, hanem közben a két természet különbözőségét is kiemelve.

⁷ Ezt Kürillosz Succensus diokaiszareiai püspökhöz írt első levelében (*Ep. 45.*) írja így le („μίαν φύσιν τοῦ λόγου σεσαρκωμένην”), ehhez lásd Cyril of Alexandria. *Select Letters* (Oxford: The Clarendon Press, 1983), 76-77., illetve Jean MEYENDORFF, *Krisztus az ortodox teológiában* (Budapest: Odigitria – Osiris, 2003), 53.

Kürillosz krisztológiájának igazi követői, de Kürillosz tanításának értelmezésében nagy ellentétek voltak a két oldal között. A khalkedóni zsinat után Markianosz (ur. 450-457) és I. Leó (ur. 457-474) császárok igyekeztek érvényt szerezni a zsinat diofizita tanításának, azonban Egyiptomban, Palesztinában és Szíria egyes részein kemény ellenállásba ütköztek.⁸ Leó császár utódjai, Zénón (ur. 474-475/476-491) és I. Anasztasziosz (ur. 491-518) uralkodása alatt az úgynevezett *Henótikon*-rezsím időszaka köszöntött be a birodalomban. A *Henótikon* (aminek a jelentése *Egyesítő felhívás*) 482-ben Akakiosz konstantinápolyi patriarcha írta meg és Zénón császár adta ki, hogy egy politikai lépéssel, azaz egy császári levéllel lezárja a konfliktust a khalkedóniánusok és az antikhalkedóni⁹ irányzatok között.¹⁰ Ennek az volt a lényege, hogy az első három egyetemes zsinat tanítását és Kürillosz Nesztoriosz ellen írt 12 anatómáját fogadták el az ortodoxia mérőzsinórjának, Khalkedónról azonban éppen hogy csak szó esett és eléggé kétértelmű módon („*mindazt viszont, aki másként gondolkodott vagy gondolkodik, akár most, akár máskor, akár Khalkedónban, akár bármely más zsinaton, átok alá helyezzük, különösképpen pedig a fent említett Nesztorioszt és Eutükhészt, valamint követőiket.*”), azonban mégsem lett elítélve, inkább csak el lett hallgatva.¹¹ A *Henótikon* elért egy kevés sikert, a konstantinápolyi patriarcha újra közösségre lépett Alexandriával, ahogy a jeruzsálemi Martüriosz is, és egy patriarcha váltás után Antiochia patriarchája, Ványoló Péter is elfogadta a császár álláspontját.¹² A megegyezés azonban nem volt végleges, a teológiai nézeteltérések egy idő után szétfeszítették a *Henótikon* szabta rendszert. Róma pedig, élén a római püspökkel mélységesen ellenezte a *Henótikon* elfogadását, ugyanis azt Khalkedón elárulásának tartotta. 484 és 518/519 között ezért szakadás lépett fel a római és a konstantinápolyi egyház között, ez az úgynevezett Akakiosz-féle szakadás.¹³ 518-ban azonban változás állt be, I. Anasztasziosz halála után trónra lépett ugyanis I. Jusztinosz (ur. 518-527),

⁸ Markianosz halála után például Proteriosz alexandriai khalkedóniánus patriarchát a tömeg meggyilkolta, lásd Henry CHADWICK, *A korai egyház* (Budapest: Osiris, 1999), 192-193.

⁹ Így nevezzük összefoglaló néven a khalkedóni zsinat tanítását elutasítókat, ugyanis nemcsak a monofiziták utasították el a zsinatot hanem például a nesztoriánusok is.

¹⁰ Az ilyen császári leveleknek/rendeleteknek hosszú sorát nyitja meg ezzel Zénón, gondoljunk csak II. Konstans „*programjára*” és Hérakleiosz „*Ektheszisz*” című rendeletére. Az ilyen iratok mögött általában nem a császár állt hanem egy teológus vagy több (a *Henótikon* esetében említettem is, hogy Akakiosz patriarcha volt az irat megszövegezője legfőképpen). A *Henótikon*hoz lásd Louis BRÉHIER, *A bizánci birodalom intézményei* (Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2003) 440.; Patrick T. R. GRAY, „The Legacy of Chalcedon: Christological Problems and Their Significance” In *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, szerk. Michael Maas (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 224-225.

¹¹ MEYENDORFF, *Krisztus az ortodox teológiában*, 61-62.

¹² MEYENDORFF, *Birodalmi egység és keresztény szakadások*, 263-264. Ezzel Keleten kialakult egy hozzávetőleges újraegyesülés a négy nagy patriarchátus között.

¹³ 484-ben III. Félix pápa egy római zsinaton kiközösítette Akakiosz patriarchát mint Khalkedón elárulóját, Keleten azonban ezt nem fogadták el érvényesnek. Bővebben lásd MARTON József, *A keresztény ókor* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2009), 174-175.

Jusztinianosz nagybátyja, aki khalkedóniánus volt. Hatályon kívül helyezték a Henótikont, száműztek több monofizitát, többek között Antiochiai Szevérosz patriarchát is,¹⁴ 518/519-ben egy konstantinápolyi zsinaton pedig véget vetettek a Róma és Konstantinápoly közötti szakadásnak is. Jusztinianosz már ekkor nagy befolyásra tett szert mint a császár unokaöccse, 527-ben társcsászár lett és még ezen évben Jusztinosz halála után elfoglalhatta a trónt. Hogy áll tehát az egyház ekkor? Antikhalkedóni – khalkedóniánus ellentét, Rómával egyelőre béke, teológiai konfliktusok sorozata és még a pogányság maradványai is fejtörést okoztak Jusztinianosznak. A következőkben a császár egyházpolitikájának egyes részleteit kívánom kifejteni részletesebben Prokopiosz műve nyomán haladva.

A Titkos történet és a jusztinianoszi egyházpolitika

Egységesítési törekvések: pogányok, zsidók, szamaritánusok és eretnekek

Prokopiosz az írásában az egyházpolitikáról való igen felületesnek mondható beszámolóját egy teljesen igaz megállapítással kezdi: „*Sok elvetendő keresztény tan található a római birodalom egész területén, ezeket eretnekségnek nevezik: a montanistáké, a sabbatiánusoké és az emberi elme más, szokásos tévelygései.*”¹⁵ A birodalom területén valóban sokféle irányzat volt jelen a fent említett khalkedóniánusoktól, monofizitáktól és nesztoriánusoktól kezdve egészen a különböző gnosztikus társaságokig és a manicheusokig. Prokopiosz úgy folytatja beszámolóját, hogy „*Justinianos elrendelte, hogy ezek az emberek hagyják el régi hitüket. Az ellenszegülőt sokféle büntetés fenyegette, még az is, hogy vagyonát nem hagyhatta a gyermekeire vagy a rokonaira.*”¹⁶ A történetíró itt Jusztinianosz törvényhozására is utal, így érdemes röviden áttekinteni a jusztinianoszi törvényhozás egyház- és valláspolitikai rendelkezéseit. A korszak törvényeiben alapvetően megkülönböztetik az ortodox hívők (azaz azok, akik Khalkedónt elfogadják), a pogányok (*pagani*), az eretnekek (*haeretici*), a zsidók (*Iudaei*) és a szamaritánusok (*Samaritae*) csoportjait.¹⁷ Már 527-ben I.

¹⁴ VANYÓ László, *Ókeresztény írók lexikona* (Budapest: Szent István Társulat, 2004), 412.

¹⁵ Prokopiosz, *HA* 11.

¹⁶ Prokopiosz, *HA* 11.

¹⁷ Ezeket összefoglalóan akár „kivülállóknak” is nevezhetjük, ez a fogalom a kutatásban is elterjedt. Fontos megjegyezni, hogy az „eretnekek” kategóriától megkülönböztették általában a monofizitákat (közülük is leginkább a mértékelt monofizitákat, az ún. szevériánusokat), ugyanis Jusztinianosz úgy látta, hogy az antikhalkedóni irányzatok közül legnagyobb eséllyel őket lehet párbeszéd és kompromisszum segítségével egyesíteni a khalkedóniánus birodalmi egyházzal és nem volt célja, hogy törvényi szankciókkal elidegenítse méginkább egymástól az irányzatokat, hiszen ez az egyik fő célját, a birodalmi egységet még kevésbé tudta volna elérni. Erre röviden kitér Andrew STEPHENSON, *Justinian and the Unity of Faith and Empire. The Continual*

Jusztinossal együtt kiadtak egy rendeletet mely szerint e „kívülállók”¹⁸ közül senki sem viselhet katonai és állami hivatalt (*cingulum aut civile aut militare*), ez alól csak egy-egy tisztség volt kivétel, például a *cohortalinus* tisztsége, melyet ezen „kívülállók” is viselhetek.¹⁹ Patrick T. R. Gray felveti, hogy ezen törvény arra szolgált, hogy Jusztinianosz a birodalom kormányzásának átvételéhez megnyerje Róma és Konstantinápoly támogatását, akik a khalkedóni zsinat „ortodox” tanításától eltérőket természetesen eretneknek tartották és elvárták, hogy a császár fellépjen ellenük, tehát Jusztinianosz a támogatásért cserébe adta ki ezt a törvényt.²⁰ Ha Graynek igaza van, akkor is látjuk azonban, hogy a későbbi időszakban a „kívülállók” korlátozása folytatódik, Jusztinianosz ugyanis csak a monofiziták esetében lesz engedékenyebb, mivel őket csupán „fél-kívülállóknak” tekintette, akikkel még van esély a megegyezésre. 527 és 529 között egymást érték a „kívülállók” sújtó jogfosztó rendeletek:²¹

- Amennyiben egy tisztviselőnek a felesége és gyerekei eretnekek, meg kell fosztani őt a hivatalától.
- Hivatalt viselő „kívülállóknak” pénzbüntetést kell fizetniük, és el kell hagyniuk hivatalukat.
- A szamaritánusoknak, montanistáknak, tascodrogitáknak és ophitáknak nem lehetnek zsinagógái.²²
- A fent említett eretnekek esetében a vagyonukat csak ortodox személyek örökölhették, később (529) ez a döntés minden „kívülállóra” érvényes lett.²³
- Vegyesházasságok esetén (ortodox-eretnek szülők) a gyermekeket kötelesek a szülők ortodoxnak nevelni.

Search for Compromise. (The University of Melbourne, 2004.; disszertáció). 30. (letöltve: 2022. 02. 23. https://minerva-access.unimelb.edu.au/bitstream/handle/11343/39136/66893_00002335_01_stephenson.pdf?isAllowed=y&sequence=1)

¹⁸ *Cod. Ius.* 1,5,12. A törvény úgy fogalmaz, hogy „*akik nem helyesen tisztelik Istent*” (*qui deum non recte venerantur*). A törvényhez bővebben lásd SÁRY Pál, *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései* (Budapest: Szent István Társulat, 2012), 153-154.

¹⁹ A pogányok hivataltól való eltiltása nem ekkor kezdődött (sőt, a zsidóké sem, de erről lentebb), már II. Theodosius ad ki rendeletet 416-ban, amelyben azt írja, hogy akik pogány szertartásokat végeznek, azokat ki kell zárni a közhivatalokból (*Cod. Th.* 16, 10, 21.; „*Qui profano pagani ritus errore seu crimine polluuntur, hoc est gentiles, nec ad militiam admittantur nec administratoris vel iudicis honore decorantur.*”). Ehhez lásd SÁRY Pál, *Pogány birodalomból keresztény birodalom* (Budapest: Szent István Társulat, 2009), 21.

²⁰ GRAY, *The Legacy of Chalcedon*, 229.

²¹ A listához SÁRY Pál könyvét vettem alapul, lásd SÁRY, *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései*, 155-156.; 160-162.

²² *Cod. Ius.* 1,5,18., a szöveg maga így szól: „*Quae vero iam de Samaritis constituimus, ea et in Montanistas et Tascodrugos et Ophitas sancimus, id est ut neque synagogam ullam habere contentur*”

²³ *Cod. Ius.* 1,5,19.

- 529-ben Jusztinianosz elrendelte, hogy minden pogány családfő feleségével, gyermekeivel és egész házanépével keresztelkedjen meg és tanulja meg a keresztény hit alapjait (aki ezt megtagadta, azt vagyonelkobzással és száműzetéssel is sújthatták).
- Megtiltotta még ugyanezen évben, hogy a pogányok bármilyen tudományt is taníthassanak,²⁴ ezzel párhuzamosan pedig elrendelte az athéni Akadémia bezárását (amely a neoplatonizmus és a pogányság egyik legnagyobb fellegvára volt).²⁵

Több példát is lehetne még említeni (például egy 531-es rendeletet, mely szerint a pogányok, a szamaritánusok, a montanisták, az ophiták, a borboriánusok és a tascodrogiták nem lehettek tanúk semmilyen ügyben, a többi eretnek és a zsidók pedig csak egymással szemben tanúskodhattak, ortodoxok ellen nem),²⁶ de a jogfosztottságot a már eddig felsorolt törvények is jól jelzik. Prokopiosznak tehát abban igaza van, hogy az „ellenszegülők” (azaz a „kívülállók”) nem örökíthették a vagyonukat gyermekeikre 529-től kezdve, hanem csak ortodox személyek örökölhettek utánuk. A „régí hit elhagyásának elrendelése” azonban, melyről a történetíró beszámol direkt módon nem történt meg, ilyen törvény nem született, azonban a törvénykezésben megfigyelhető tendenciák nyomán igencsak megérte keresztény hitre térni, hiszen rengeteg korlátozó rendeletet kellett elszenvednie a „kívülállók” csoportjának.²⁷

Prokopiosz azt is írja, – és ez köthető a pogányság, főleg a hellén pogányság elleni 529-es támadáshoz – hogy: *„Ezután az úgynevezett hellének üldözésébe fogott; testi büntetéssel sújtotta őket, és vagyonukat elkobozta. Akadtak ugyan, akik elkerülték a pillanatnyi veszélyt azzal, hogy külsőleg rászánták magukat a kereszténység felvételére, rövid idő múltán azonban ezeket is tetten érték italáldozat, égő áldozat vagy más istentelen cselekmény közben.”*²⁸ Prokopiosz úgy ír az eseményről, mint egy pogányüldözésről, és annyiban hitelt adhatunk beszámolójának, hogy valóban voltak akiket az arisztokrácia sorából elítéltek, például egy

²⁴ *Cod. Ius.* 1,11,10., így szól: *„Prohibemus autem, quominus ab iis qui paganorum insania laborant ulla doctrina doceatur.”* („Megtiltjuk továbbá, hogy azok közül, akik a pogányság betegségében szenvednek, bárki is tudományt tanítson” [vagy szó szerinti fordításban: „bárki által is a tudomány tanítva legyen”; a magyar szöveget magam fordítottam]).

²⁵ Charles FREEMAN, *A New History of Early Christianity* (New Haven – London: Yale University Press, 2011.), 307.; Louis BRÉHIER, *Bizánc tündöklése és hanyatlása* (Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1999), 31.; Georg OSTROGORSKY, *A bizánci állam története* (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 80. Eléggé közismert a történet, hogy az Akadémia tanárainak jelentős része a Szasszanida Birodalom területére menekült I. Huszrau nagykirály udvarába.

²⁶ Catherine BREWER, „The Status of the Jews in Roman Legislation: The Reign of Justinian 527-565 CE” *European Judaism: A Journal for the New Europe* 38, no.2 (2005), 131.

²⁷ Prokopiosz megjegyzése tehát sarkosabb, mint a rekonstruálható helyzet, mégis jól érzékelteti, hogy direkt törvény nélkül is elérte a császár, hogy sokan önként feladják eredeti hitüket és kereszténynek legyenek (még ha csak formálisan is).

²⁸ Prokopiosz, *HA* 11.

Tamás nevű quaestor és egy Phókasz nevű patricius, vagyonukat pedig elkobozták. Amikor Prokopiosz Jusztinianosz pénzhéségéről ír, valószínűleg erre (is) gondol, hiszen az elkobzott vagyon a kincstárra szállt.²⁹ A pogányság elleni offenzíva része volt többek között az is, hogy 535-537 környékén Jusztinianosz bezáratta a Philae szigetén található Isis-templomot.³⁰ Ezt a templomot később Szent István vértanúnak szentelték és keresztény templom lett belőle, ugyanis a korszakban, és már az előtte is (a IV. századtól kezdve már) szokás volt régi pogány kultuszhelyeken keresztény templomokat és imahelyeket kialakítani.³¹

Prokopiosz még négy számunkra érdekes dologról számol be, az egyik az ariánusok vagyonának elkobzása, a másik a szamaritánusok lázadása, a harmadik a montanisták megégetése saját templomaik felgyújtásával, a negyedik pedig a zsidók helyzete. Az ariánusok üldözése ugyan Keleten is folyt, de leginkább az 534-ben meghódított Észak-Afrikában volt súlyos, ahol is előtte az ariánus Vándál Királyság uralkodott és természetesen a vandálok alatt az ortodoxia kárára teret nyert az arianizmus. Jusztinianosz hamar elrendelte, hogy egyrészt az ortodox-katolikus személyek minden eltulajdonított vagyontárgyukat kapják vissza, másrészt az ariánusok, donatisták és egyéb eretnekek nem szentelhetnek papokat és püspököket, nem végezhetnek vallási szertartásokat, nem keresztelhetek, nem téríthettek és természetesen hivatali tisztséget sem viselhetek.³² Emellett azt is elrendelte, hogy a zsidó és pogány szentélyeket és imaházakat alakítsák át ortodox templomokká.³³ Valószínű, hogy ezen eseményekre is gondol Prokopiosz, amikor azt írja, hogy: „*Ezeknek az ügynevezett*

²⁹ Demetrios J. CONSTANTELOS, „Paganism and the State in the Age of Justinian” *The Catholic Historical Review* 50, no.3 (1964), 375.

³⁰ HUBAI Péter, *A Megváltó a keresztről. Kopt apokrifek Nubiából* (Budapest: Szent István Társulat, 2006), 16., továbbá Jill KAMIL, *Christianity in the Land of the Pharaohs* (London – New York: Routledge, 2002), 14., illetve megemlíti Edward R. HARDY: „The Egyptian Policy of Justinian” *Dumbarton Oaks Papers* 22. (1968), 36. A források egyébként egyre inkább azt az elképzelést támasztják alá, hogy Jusztinianosz korában nem volt már nagyon aktív az Isis-templomban, a templom falán az egyiptomi papok hosszú időszakon át mindig nyomát hagyták működésüknek, azonban az V. század közepétől ilyen nyomaink nincsenek. Valószínű tehát, hogy Jusztinianosz templom bezárása csak a birodalmi propaganda része volt, a templommá alakítás pedig (ami később következett be) a pogányság kezdődő újjáéledését kívánta visszaszorítani Theodórosz philaei püspök idejében (ugyanis a blemmyk között [akik egy népcsoport voltak Nubia és Dél-Egyiptom területén] titokban tovább fennmaradt többek között Isis tiszteletének kultusza, erre lehetett ez a keresztény reakció). Ehhez lásd Jitse H. F. DIJKSTRA, „A Cult of Isis at Philae after Justinian? Reconsidering "P. Cair. Masp." I 67004” *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 146. (2004), 153-154.

³¹ Hiszen így oda járhattak az emberek imádni Jézus Krisztust, ahol előtte Íziszt, Apollónt és egyéb isteneket tiszteltek.

³² SÁRY, *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései*, 158. Hozzá kell tenni, hogy ahogy már részben utaltam erre, ezen törvények az amúgy is Keleten érvényben lévő rendeletek kiterjesztései voltak Észak-Afrikára, már Keleten is voltak csoportok melyeknek az összegyülekezését és vallásuk gyakorlását halálbüntetéssel sújtották (például a manicheusok).

³³ Lásd *Nov. 37*. Nem véletlen, hogy a korszakban megfigyelhető a régészeti leletek alapján egy nagy templomépítési hullám, ezt megemlíti FREEMAN, *A New History of Early Christianity*, 308. Emellett azonban van, aki igyekszik rámutatni arra, hogy ezen törvényt alig sikerült érvényre juttatni, csupán egy-két helyen van rá bizonyíték (például Boreumban), ehhez lásd BREWER, *The Status of the Jews in Roman Legislation*, 131.

eretnekeknek, különösen az Areios hitét követőknek (azaz az ariánusoknak) a templomai hihetetlenül gazdagok voltak (...). Se szeri, se száma nem volt drágakövekkel kirakott arany- és ezüstkincseiknek, házaik, sőt, egész falvaik voltak, és birtokaik a föld minden vidékén; a gazdagság minden formája amit csak ismer és néven nevez az emberiség (...). Iustinianos először ezeknek a templomoknak a vagyonát államosította, és egy csapásra elvette az összes kincsüket.”³⁴ Az elkobzott kincsek természetesen a kincstárat vagy az ortodox közösségeket illették, Prokopiosz ebbe láthatta bele újfent Jusztinianosz császár mérhetetlen pénzhéségét, mindazonáltal azt látjuk, hogy az addig Észak-Afrikában privilegizált helyzetben lévő ariánusokat a császár háttérbe szorította és megfosztotta őket több joguktól is.³⁵

A montanisták elégetéséről így számol be a történetíró: „Phrygiában a montanisták bezárkóztak templomaikba, amelyeket mindjárt fel is gyújtottak s velük együtt értelmetlenül maguk is elpusztultak.”³⁶ Szír Mikhaél, egy XII. századi történetíró beszámol Jusztinianosz montanistákat érintő tevékenységéről, és leírja, hogy valóban gyújtottak fel montanista templomot, de azt nem, hogy ebben éppen emberek is lettek volna.³⁷ Lehetségesnek tartom, hogy Prokopiosz egyszerűen túloz a leírásában, hogy még inkább befeketítse Jusztinianosz személyét.³⁸

A szamaritánusokkal kapcsolatban Prokopiosz megemlíti a Julianus ben Sabar vezette felkelést,³⁹ amely 529-ben tört ki és amely nagy zavart okozott Palesztinában a történetíró szerint. Végül a császári katonaság szétverte a felkelést, Prokopiosz szerint: „Azt mondják, százezer ember pusztult el ebben a vérfürdőben”, és bár valószínű, hogy ez a szám túlzás, mégis igen nagy felkelésről volt szó, ami után azonban a császár érdekes módon nem szigorított a

³⁴ Prokopiosz, HA 11.

³⁵ Ebben a tekintetben tehát Prokopiosz megjegyzése nem alaptalan, az ariánusok valóban elvesztették javaik nagy részét.

³⁶ Prokopiosz, HA 11.

³⁷ Stephen GERO, „Montanus and Montanism according to a Medieval Syriac Source” *The Journal of Theological Studies* 28., no.2 (1977), 520.

³⁸ A templomokkal kapcsolatban felmerülhet bennünk a menedéjog (*asylum*) kérdése, ami Jusztinianosz idejében már jelen volt. Nem ellentmondásos, hogy Prokopiosz szerint templomokba bemenekülő embereket gyilkoltak le úgy, hogy rájuk gyújtották azt? Jusztinianosz 17. novellájában azt olvashatjuk, hogy a templomok azoknak szolgálhatnak menedékkül, akiket igazságtalanság ér, nem azoknak, akik igazságtalanságot követtek el („*Deinde templorum cautela non nocentibus, sed laesis datur a lege...*”, Nov. 17, 7.). Ebben az esetben viszont a montanistákra nem lehet azt mondani, hogy igazságtalanságot követtek volna el, hiszen a hitük ugyan korlátozva volt, de nem voltak betiltva (bár templomaik, ahogy fentebb írtam nem lehettek). Tehát az *asylum* kérdése is rávilágít arra, hogy a montanisták templomokban való megégetése felvet alapvető problémákat, ez pedig tovább gyengíti Prokopiosz történetének hitelességét. A Jusztinianosz kori *asylum* kérdésére röviden kitér R. J. MACRIDES, „Killing, Asylum and the Law in Byzantium” *Speculum* 63, no.3 (1988), 510-511., illetve William S. THURMAN, „A Law of Justinian concerning the Right of Asylum” *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 100 (1969), 593-606.

³⁹ *The Samaritans*, szerk. Alan D. Crown. (Tübingen: Mohr Siebeck, 1989), 74-75.

rájuk vonatkozó jogszabályokon, 551-ben pedig még engedményeket is tett nekik egyik novellájában (*De Samarititis*),⁴⁰ többek között engedélyezte számukra újra a szabad végrendelezést (ezt azért tette, mert a szamaritánusok változtattak a keresztények iránti magatartásukon).⁴¹

Végül zárszóként a zsidók helyzetéről néhány szó. Prokopiosz erről is ír egy keveset művében: „(...) a héberek által tisztelt szokásokat is igyekezett eltörölni a császár. Ha az évek forgása során a zsidóknál előbb érkezett el a húsvéti ünnep, mint a keresztényeknél, nem engedte meg nekik, hogy az ünnepet kellő időben megüljék, sem azt, hogy ezen a napon valamilyen engesztelő áldozatot mutassanak be az istennek, vagy elvégezzék szokásos szertartásaikat. Sok zsidót a kormányzók államellenes büntett vádjával súlyos pénzbüntetésre ítélték csak azért, mert ezen a napon birkahúst fogyasztottak.”⁴² Ezen résszel kapcsolatban is merülhetnek fel kételyek, ehhez azonban röviden át kell tekinteni a zsidókat érintő legfontosabb törvényeket és intézkedéseket. A jusztinianoszi törvényhozás a zsidókkal kapcsolatos törvények esetében (is) részben alapoz korábbi törvényekre, van, hogy azokat veszi át kis módosítással. A zsidóság birodalmon belüli helyzetének kérdése végigkísérte szinte az egész császárkort, és ez a birodalom „krisztianizációjának” korában sem volt másképp, elég csak megnézni I. (Nagy) Constantinusnak és Constantiusnak egyes rendeleteit, vagy a *Codex Theodosianus*t. Néhány Jusztinianosz korából származó törvényi részlet segíthet megvilágítani Prokopiosz leírásának részleteit. Arról már fentebb szóltunk, hogy a „kivülállóknak” nem volt szabad hivatalt viselnie egy-két kivételen kívül, és ez a zsidókra is vonatkozott. A zsidóknak már Constantius császár 339-es törvénye óta nem volt szabad keresztény rabszolgát tartaniuk, illetve nem volt szabad rabszolgájukat körülmetélniük. Jusztinianosz ugyanezen határozatokat alkalmazza,⁴³ azonban 534-ben ezt annyival egészíti ki, hogy amennyiben egy rabszolga áttér a keresztény hitre, azt azonnal fel kell szabadítani, azonban ha a rabszolgatartó tér át később keresztény hitre, az nem kapja vissza a már áttért rabszolgáit.⁴⁴ A keresztények rabszolgaként való tartásának tilalma mögött valószínűleg a keresztények előjogainak védelme állt, illetve az,

⁴⁰ Nov. 129.

⁴¹ SÁRY, *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései* 174-175. 556-ban ugyan kitört egy újabb szamaritánus felkelés, amelyet levertek a császári katonák, de ezen rendelkezések ezen felkelés után is érvényben maradtak, Jusztinianosz nem szigorított újra rajtuk.

⁴² Prokopiosz, *HA*, 28.

⁴³ *Cod. Ius.* 1, 3, 54 (56), 8. A törvény maga így fogalmaz: „*His ita dispositis repetita lege iubemus, ut nullus Iudaeus vel paganus vel haereticus servos Christianos habeat.*” A körülmetéléssel (*circumciderit*) kapcsolatosan a *Cod. Ius.* 1, 10, 1. ad útmutatást. Ehhez lásd még BREWER, *The Status of the Jews in Roman Legislation*, 129.

⁴⁴ A kiegészítést lásd *Cod. Ius.* 1, 3, 54 (56), 9. Maga a törvénytörvény is úgy fogalmaz, hogy a rabszolgát akkor lehet felszabadítani, miután áttért, az eredeti szerint: „*postquam catholicae ecclesiae sociati fuerint*”, vagyis „*miután a katolikus egyháznak tagjává/szövetségesévé lett*” (saját fordítás).

hogyan például a zsidók ne téríthessék át zsidó hitre a rabszolgáikat. Jusztinianosz a zsinagógákkal kapcsolatban is hoz törvényt, miszerint új zsinagógákat nem lehet építeni, de a régebbieket ki lehet javítani, azaz fel lehet újítani.⁴⁵ Fentebb említettem már a császár rendeletét, melyben az afrikai területeken elrendeli többek között a zsinagógák templommá alakítását. Ezen rendelkezést azonban valószínűleg, ahogy szintén fentebb említettem, nem sikerült valóban végrehajtani, ami azt is mutatja, hogy például ha az uralkodó kiadott egy rendeletet a zsidókkal kapcsolatban, annak végrehajtása függött a helyi végrehajtói hatalomtól, egyházi és vallási kérdésekben leginkább a helyi egyháztól.⁴⁶ Jusztinianosz a zsidó „bíróóságok” jogkörét is megváltoztatja a törvényeiben, míg ugyanis Theodosius törvényében a zsidóknak azon ügyekben kell eljárnia a római jog szerint a római/birodalmi bíróságokon, amelyek nem tartoznak a saját bíróságaikra és törvényükre (vagyis ami nem érinti a „saját babonáságukat” (*superstitionem eorum*), addig Jusztinianosz lényegében minden ügyben alárendeli őket a birodalmi bíróságoknak.⁴⁷ Végül véleményem szerint érdemes még egy határozatra felhívni a figyelmet, ugyanis Jusztinianosz egy másik Theodosius korabeli rendelkezést is megújít, amely szerint aki „békés zsidókat vagy pogányokat” (*ludaeis ac paganis in quiete degentibus*) támad meg, annak meg kell fizetnie az okozott kár háromszorosát vagy négyszeresét (*triplum et quadruplum*). Jusztinianosz ezen törvényen is változtat, még hozzá annyit, hogy a támadónak csupán az okozott kár kétszeresét (*duplum*) kell megfizetnie.⁴⁸ Hosszan lehetne még elemezni Jusztinianosz törvényeit, azonban ezen rendelkezések is remekül példázzák, hogy a jusztinianoszi törvényhozás épít a korábbi rendelkezésekre, de azokat ki is egészíti, esetenként szigorítja a zsidókra nézve.⁴⁹ Mindazonáltal Prokopiosz állításaira, miszerint Jusztinianosz

⁴⁵ Ez a törvény sem előzmények nélküli, II. Theodosius 423-ban adott ki rendeletet arról, hogy nem szabad újabb zsinagógákat építeni (lásd *Cod. Th.* 16, 8, 25 és *Cod. Th.* 16, 8, 27.), a megmaradt zsinagógákat pedig meg kell tartani akkori formájukban. Jusztinianosz esetében a törvényt lásd *Cod. Ius.* 1, 9, 18.

⁴⁶ Catherine Brewer tanulmányában az is kifejti, hogy az új zsinagógák építésénél ugyanez lehetett a helyzet például Palesztinában, hiszen a zsidók sokszor külön településeket hoztak létre maguknak, ahol nem volt helyi gyülekezet, így a császári rendeletek vallási részének végrehajtását szinte senki sem tudta ellenőrizni, ehhez lásd BREWER, *The Status of the Jews in Roman Legislation*, 131.

⁴⁷ Theodosius törvényéhez lásd *Cod. Th.* 2, 1, 10., Jusztinianoszhoz pedig *Cod. Ius.* 1, 9, 8. A kettő törvény szövege lényegében megegyezik, az apró, mégis lényeges különbség csupán egy „non” szó elvétele, ugyanis Theodosius törvényében ez olvasható: „*ludaei Romano et communi iure viventes in his causis, quae non tam ad superstitionem eorum quam ad forum et leges ac iura pertinent...*”, ezzel szemben Jusztinianosz ezt írja: „*ludaei Romano et communi iure viventes in his causis, quae tam ad superstitionem eorum quam ad forum et leges ac iura pertinent...*”

⁴⁸ Theodosius törvényét lásd *Cod. Th.* 2, 1, 10., Jusztinianosz törvényét pedig *Cod. Ius.* 1, 11, 6. A törvényekre utal BREWER, *The Status of the Jews in Roman Legislation*, 135-136., illetve SÁRY, *Pogány birodalomból keresztény birodalom*, 109-110.

⁴⁹ Jusztinianosz „zsidópolitikájáról” eltérő nézetek vannak, egyesek úgy tekintenek korára, mint a zsidóság egyik elnyomott korszakára, ahol egymás után történtek meg a zsidó közösséggel a jogfosztások, mások szerint viszont Jusztinianosz időszaka egy valóban átmeneti időszak, de korántsem annyira elnyomó a zsidókkal szemben, mint azt egyesek látni vélik. Az előbbi véleményt lásd például *A History of the Jewish People*. szerk. H. H. Ben-Sasson

nem engedte a zsidóknak megülni az ünnepet időben, és hogy a „*héber szokásokat*” el akarta volna törölni, nem találunk semmilyen utalást a császár jogalkotói tevékenységében, valószínűleg itt is túlzással él Prokopiosz. Sokkal inkább látszik az a tendencia, amely a krisztianizált birodalom élén álló keresztény császárok sorozata alatt kialakult: a kereszténység és az igaz hit előnyeinek megerősítése a zsidókkal és egyéb „kivülállókkal” szemben.⁵⁰

Jusztinianosz és Theodóra „együtműködése”

A történetíró nem csak az egyes irányzatokat és vallásokat ért üldöztetésekről ír, hanem – ugyancsak megemlítés szintjén – megemlékezik Jusztinianosz és felesége, Theodóra egyetértésen alapuló, de mégis látszólag „ellentétes” politikájáról. Ahogy a művében írja: „*Először is a keresztények között támasztottak ellentéteket, és azt színlelvén, hogy a vitás kérdésekben ellentétes állásponton vannak, általános széthúzást idéztek elő.*”⁵¹ Prokopiosz látta, és helyesen látta, hogy Jusztinianosz és felesége álláspontja nem mindig egyezett teljesen, de ez a különbözőség nem volt teljesen rossz. Jusztinianosz maga khalkedóniánus volt, és Theodóra sem nevezhető monofizitának,⁵² de kétségkívül igyekezett előmozdítani, hogy a monofiziták egyesüljenek a khalkedóniánus birodalmi egyházzal.⁵³ Ez elképzelhető, hogy egyfajta munkamegosztást is eredményezett Jusztinianosz és felesége között, Jusztinianosz Rómával és a khalkedóniánusokkal, Theodóra pedig inkább a monofizitákkal tartott fenn kapcsolatot.⁵⁴ Együtműködésükre és a kettejük közötti kölcsönös támogatásra nem egy példát fel lehet hozni. 532-ben a Hormisdas-palotában összeült hat ortodox-khalkedóniánus és hat

(Cambridge: Harvard University Press, 1976), az utóbbihoz pedig egyrészt lásd BREWER általam idézett tanulmányát, másrészt lásd Ralph W. MATHISEN, „The Citizenship and Legal Status of Jews in Roman Law during Late Antiquity (ca. 300-540)” In *Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th – 11th centuries.* szerk. John Tolan – Nicholas de Lange – Laurence Foschia – Capucine Nemo-Pekelman (Turnhour: Brepols, 2014), 35-53. Utóbbi szerző is arra a következtetésre jut, hogy ugyan Jusztinianosz valóban néhol szigorított a zsidókkal szemben, mindazonáltal a rendelkezéseit sokszor nem lehetett (és nem is nagyon igyekeztek) kivitelezni, így pedig a keresztények és a zsidók hozzávetőleges békében éltek egymás mellett.

⁵⁰ A zsidók helyzetét röviden taglalja egyébként SÁRY, *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései*, 170-171.

⁵¹ Prokopiosz, HA 10.

⁵² BAÁN, *Justinianus császár teológiája*, 27.

⁵³ Jusztinianosz és Theodóra együtműködéséről és ennek történetírói megítéléséről egy remek áttekintést ad Charles PAZDERNIK, „Our Most Pious Consort Given Us by God”: Dissident Reactions to the Partnership of Justinian and Theodora, A.D. 525-548” *Classical Antiquity* 13., no.2 (1994), 256-281.

⁵⁴ GRAY, *The Legacy of Chalcedon*, 229.; MEYENDORFF, *Birodalmi egység és keresztény szakadások*, 291. Erről nem csak Prokopiosz ír, hanem például Evagriosz Szkholasztikosz (VI. századi történetíró) is *Egyháztörténet* című művében, lásd Evagriosz Szkholasztikosz, *Hist. Eccl.* IV, 10.

szeveriánus⁵⁵ monofizita püspök (*collatio cum Severianis*).⁵⁶ Ez a tanácskozás Theodóra tanácsára és támogatásával jött létre, bár azon kívül, hogy az egyik szeveriánus püspök elfogadta Khalkedónt, más eredményt, például egy remélt teológiai kompromisszumot nem sikerült elérni.⁵⁷ Epheszoszi János monofizita történetíró beszámol egy esetről, mely szerint Jusztinianosz és Theodóra egyszerre küldtek misszionáriusokat Núbia területére, de a császár khalkedóniánus, a császárné pedig monofizita térítőket indított útnak. Theodóra levelet írt a helyi kormányzónak, hogy tartóztassa fel a khalkedóniánus térítőket, és így az ő küldöttei (Julianus és Theodoros) értek Núbia területére először, és mire a khalkedóniánus küldöttség megérkezett, már a monofiziták megvetették a lábukat a területen, többek között az uralkodó is megtért.⁵⁸ Theodóra tehát egyértelműen támogatta a monofizitákat, Theodosziosz alexandriai monofizita patriarchát is befogadta például amikor 538-ban Konstantinápolyba hívták száműzetéséből (536-ban letették alexandriai patriarchai székéből). Theodóra a Hormisdas-palotában egy monofizita „erődöt” épített ki lényegében, Theodosziosz szinte egy saját kis udvart tartott ott (és még úgy is viselkedett, mint a monofiziták egyik legfőbb vezetője). John Meyendorff rámutat azonban arra, hogy Theodóra monofiziták felé való teljes jószándéka nem volt mentes a negatív hatásoktól, szerinte ugyanis a későbbi teljes szakadásnak (amikor az antikhalkedóni egyházak kiszakadtak a birodalmi egyházból és szervezeten is önállósodtak) ezen korszak ágyazott meg, példának okáért a Theodóra által is támogatott és oltalmazott Alexandriai Theodosziosz *ad personam*⁵⁹ felszenteléseket kezdett el végezni több monofizita püspökkel együtt, mint például Tellai János és Héphaisztoni János.⁶⁰ Ezek Theodóra tudtával történtek, azonban az egyházi egység esetleges létrejöttét alapjaiban fenyegették, mert megindult egy párhuzamos egyházszervezet kiépülése, az egyik oldalon a khalkedóniánus-birodalmi egyházszervezet, a másik oldalon pedig a monofiziták által felállított egyházszervezet állt. Ezen dolog mögött meghúzódott egy politikai szál is, ugyanis

⁵⁵ A monofizitizmus szeveriánus ága a mérsékeltbb monofizitizmust képviselte, ők voltak a legközelebb ahhoz, hogy kiegyezzenek a zsinattal.

⁵⁶ BAÁN István, *Justinianus császár teológiája* (Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1997), 29.

⁵⁷ A tanácskozásra az egyik legjobb összefoglaló Sebastian BROCK, „The conversations with the Syrian Orthodox under Justinian (532)” *Orientalia Christiana Periodica* 47. (1981), 87-121., emellett pedig még lásd BAÁN, *Justinianus császár teológiája*, 29-31., MEYENDORFF, *Birodalmi egység és keresztény szakadások*, 292-293.

⁵⁸ Epheszoszi János, *Hist. Eccl.* IV. 6-7.; HUBAI, *A Megváltó a keresztről*, 16-17.; Richard PRICE: „The Development of a Chalcedonian Identity in Byzantium (451 – 553)” *Church History and Religious Culture* 89., no.1 (2009), 316.; PAZDERNIK, „Our Most Pious Consort Given Us by God”, 280.

⁵⁹ Az „*ad personam*” azaz „személy szerinti” felszentelés azt jelenti, hogy valakit úgy szentelnek fel egy egyházmegye püspökévé, hogy tényleges hatalma nincs a terület felett, lényegében megkapja a püspöki címet de nincs nagyon lehetősége azt gyakorolni. A monofiziták esetében ez azért volt így, mert a legtöbb város élén khalkedóniánus püspökök álltak, náluk volt a területi joghatóság.

⁶⁰ MEYENDORFF, *Birodalmi egység és keresztény szakadások*, 300-301.

a szasszanida-bizánci határokon volt két kisebb állam, a lahmidáké és a gasszánidáké. A lahmidák nesztoriánusok voltak és inkább a szasszanidák felé húztak, míg a gasszánidák inkább a bizánciak felé, viszont ők monofiziták voltak döntően és 541-ben/542-ben az akkori törzsfő (vagy pontosabb megnevezéssel *phülarhosz*), al-Harith ibn Dzsabalah új monofizita püspököt kért Jusztinianosz császártól.⁶¹ Mivel a konstantinápolyi patriarcha khalkedóniánusként nem tudta volna elvégezni a felszentelést, ezért pont kapóra jött, hogy Theodosziosz a fővárosban rendezkedett be, hiszen ő monofizita volt és felszentelhette a kért monofizita püspököt. Fel is szentelt nem is egy, hanem két monofizitát, Theodóroszt Bosztra városának püspökévé, Jakob bar Addait⁶² pedig Edessza püspökévé. Hosszan lehetne még beszélni arról, hogy Theodóra hogyan avatkozott be – természetesen nagyrészt férje tudtával – az egyházpolitikába, azonban az eddigi példák is jól mutatják, hogy Prokopiosznak igaza van abban, hogy a császár és a császárné között volt némi különbség egyházi téren, de ők a történetíró állítása ellenére ezt nem a keresztények megosztására, hanem az egyházi egység elérésére kívánták felhasználni, és ebben ugyan időnként sikeresek voltak, de végül ez sem tudta összekovácsolni az egyházat, sőt, hosszútávon igen sokat ártott. Mindenesetre annyit megállapíthatunk, hogy a császári pár „prokopioszi” megítélése újfent nem tűnik történetileg pontosnak.

Tabenniszióta Pál ügye

Röviden szükségesnek tartom megemlíteni Pál (Paulosz) alexandriai khalkedóniánus patriarchát is, ugyanis Prokopiosz igen hosszan ír róla művében. A róla írt beszámolót úgy kezdi, hogy „Az alexandriai nép élére maga (azaz Jusztinianosz) állított egy Paulos nevű főpapot.”⁶³ Ez a Pál 537-ben nyerte el az alexandriai patriarchai címet mint khalkedóniánus, előtte az egyiptomi kanópuszi kolostor apátjaként működött (ez a kolostor az Egyiptomban igencsak kisebbségben lévő khalkedóniánusok egyik központja volt).⁶⁴ Jusztinianosz azzal a feladattal bízta meg, hogy segítse elő a monofiziták és a khalkedóniánusok mihamarabbi kiegyezését, azonban Pál ezzel a feladattal nem tudott megbirkózni, igen agresszívan lépett fel az egyiptomi monofizitákkal szemben. Prokopiosz szerint Pált egy „Psoés” nevű diakónus

⁶¹ MEYENDORFF *Birodalmi egység és keresztény szakadások*, 301.; Lucas Van ROMPAY, „Society and Community in the Christian East” In *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* (i. m.), 248.

⁶² Ő is hozzájárult a későbbi szakadáshoz, rengeteg monofizita papot és püspököt szentelt fel, nem véletlen hogy az antikhalkedóni szír egyházat jakobita egyháznak is nevezzük, ez az elnevezés Jakob bar Addai nevéből ered. Lásd bővebben ROMPAY, *Society and Community in the Christian East*, 248-251.

⁶³ Prokopiosz, *HA*, 27.

⁶⁴ MEYENDORFF, *Birodalmi egység és keresztény szakadások*, 298.

meggyilkolása kapcsán tették le (persze a gyilkosságot a történetíró szerint Jusztinianosz sűrgette), ugyanis a patriarchát tették felelőssé a büntetért. A valóság ennél némileg összetettebb. Jusztinianosz látta, hogy Pál erőszakos politikája, mellyel a monofizitákat kezelte (például minden alexandriai templomot elvett a monofizitáktól), nem hogy nem segíti elő, hanem egyenesen rombolja a kiegyezés esetleges lehetőségét. Azonban Prokopiosz leírását sem vethetjük el, hiszen egy Pszoiosz nevű diakónust valóban börtönbe vetettek, mert Paulosz elolvasta egy levelét, melyet egy egyiptomi katonai parancsnoknak írt. Ebben valószínűleg egy Paulosz elleni tervet szerepelhetett, már csak azért is, mert Paulosz személye nem volt éppen közkedvelt Egyiptomban és azon belül is Alexandriában. Pszoiosz a börtönben elhunyt (a híresztelések szerint kínzásban halt meg), azonban ezt egy nagy tisztogatás követte, Rhodónt (Egyiptom kormányzóját) Konstantinápolyban, a Prokopiosz által szintén említett Arsenioszt (Paulosz tanácsadóját) Alexandriában végezték ki. Emellett Pált az 540-es gázai zsinaton letették hivatalából Vigilius római pápa követe, Pelagius archidiakónus vezetésével. A letételnek minden bizonnyal inkább Pál monofizitákkal szembeni agresszív és igen határozott fellépése volt az oka, a diakónus meggyilkolása legfeljebb ürügy lehetett. Tunnunai Victor VI. századi észak-afrikai történetíró például nem egy gyilkosságot nevez meg Pál letétele okának, hanem így ír erről: „Mivel Theodosius és Gaianus száműzetésben voltak, az alexandriai egyház püspökévé a Tabenna kolostorából érkezett Paulus Prestort választották a chalcedoni zsinat [határozatainak] védelmezői. Ő azonban ünnepelni kezdte hivatalbeli elődjének, az eretnek Dioscorusnak távozását, ezért a palaestini tanácskozáson arról döntöttek, hogy leváltják, és helyére Zoilust választják püspökké.”⁶⁵ Mindazonáltal a határozott Pált a sokkal békésebb Zóilosz követte a patriarchai székhelyben, akiről azt feltételezhetjük, hogy jóval sikeresebb lesz a monofizitákkal való kiegyezésben.⁶⁶ Prokopiosz állítása tehát alapvetően nem a letétel legvalószínűbb indokát veti fel, hanem az eseményt egy olyan beállításba helyezi, melyből azt sugallhatja, hogy a császár velejéig gonosz és még gyilkosságokat is elrendelt annak érdekében, hogy akaratát végbe tudja vinni. A történet valószínű ok-okozati összefüggései azonban ezen esetben is a szemünk elé tárták a „prokopioszi forgatókönyv” torzítását.

⁶⁵ Tunnunai Victor, *Chronica* 541. év/1. Dioszkorosz távozásának ünneplése is arra utal, hogy provokálta a monofizitákat, hiszen Dioszkoroszt a monofiziták igen nagyra tartották.

⁶⁶ HARDY, *The Egyptian Policy of Justinian*, 34-37.

Konklúzió

Prokopiosz rengeteg fontos eseményről nem számol be (gondolhatunk itt például a Három fejezet-vitára vagy az órigenizmus kérdésre⁶⁷), amikről pedig szót ejt, azok is nagyrészt elnagyoltan vagy felületesen vannak megörökítve, ugyanis Prokopiosz célja (ahogy a bevezetőben említettem) Jusztinianosznak és feleségének befekettítése volt, így az egyházpolitikából is azon kis részeket ragadta meg, melyekkel az uralkodói párról kialakítandó sötét képet tudta erősíteni. Természetesen a történetíró, mint láthattuk támaszkodik a megtörtént eseményekre, de ezeket nagyrészt egy olyan történettel kapcsolja össze, amely nem áll összhangban a ténylegesen rekonstruálható helyzettel. Jusztinianosz egyházpolitikája nem volt rossz, és főleg nem volt gonosz, a császár a birodalom egysége érdekében kívánta minél inkább homogenizálni a vallási életet is, hol törvényekkel, hol erőszakos úton, hol pedig tárgyalásokkal. A császár a pogányokat és a különféle eretnekeket integrálni kívánta egy nagy keresztény birodalom keresztény népébe, azonban ez egy olyan vágyalom maradt, amely nem jött és egyszerűen nem is jöhetett létre. Azt is látnunk kell azonban, hogy a jusztinianoszi egyházpolitika korszaka volt az, ami megágyazott a későbbi antikhalkedóni szakadásnak, és bár közvetlenül nem okolható érte, közvetetten igenis hozzájárult a monofizita és nesztoriánus egyházak kiválásához.

⁶⁷ Jusztinianosz egyházpolitikájának viszont ezen két eseménysor igen fontos, kiemelkedő része volt, ehhez lásd BESZTERCEI Márk: „Jusztinianosz császár és az V. egyetemes zsinat – Két vita a VI. század egyháztörténetéből” In *Újkor.hu*, 2021. 10. 04. (letöltve: 2022. 02. 23.)
<https://ujkor.hu/content/jusztinianosz-csaszar-es-az-v-egyemes-zsinat-ket-vita-a-vi-szazad-egyhaztortenetebol>

Bibliográfia

Elsődleges források

Cyril of Alexandria. Select Letters (ford. Lionel R. Wickham). Oxford: The Clarendon Press, 1983.

Cod. Ius. = Corpus Iuris Civilis Vol. II., Codex Iustinianus. (szerk. Paulus Krüger). Hildesheim: Weidmann, 1997.

Cod. Th. = Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes. (szerk. Theodor Mommsen – Paul M. Meyer), Berlin: Apud Weidmannos, 1905.

Evagriosz Szkholasztikosz, *Hist. Eccl. = Ecclesiastical History* (ford. E. Walford). 1846. (elérhető: http://www.tertullian.org/fathers/evagrius_4_book4.htm; letöltve: 2022. 02. 23.)

Epheszoszi János, *Hist. Eccl. = Ecclesiastical History* (ford. R. Payne Smith). Oxford: Oxford University Press, 1860.

Nov. = Corpus Iuris Civilis Vol. III., Novellae. (szerk. Rudolf Schoell – Wilhelm Kroll), Berlin: Apud Weidmannos, 1895.

Prokopiosz, *HA = Titkos történet* (ford. Kapitánffy István). Gyomaendrőd: Helikon, 1984.

Tunnunai Victor, *Chronica = Chronica (Documenta Historica 80.; ford. Széll Gábor)*, Szeged: JATEPress, 2008.

Szakirodalom

BAÁN István. *Justinianus császár teológiája. (Varia Byzantina – Bizánc világa II.)* Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1997.

Ben-Sasson, H. H. (szerk.). *A History of the Jewish People*. Cambridge: Harvard University Press, 1976.

BESZTERCEI Márk: „Jusztinianosz császár és az V. egyetemes zsinat – Két vita a VI. század egyháztörténetéből” In *Újkor.hu*, 2021. 10. 04. (elérhető: <https://ujkor.hu/content/jusztinianosz-csaszar-es-az-v-egyetemes-zsinat-ket-vita-a-vi-szazad-egyhaztortenetebol>; letöltve: 2022. 02. 23.)

BREWER, Catherine. „The Status of the Jews in Roman Legislation: The Reign of Justinian 527-565 CE” *European Judaism: A Journal for the New Europe* 38, no.2 (2005), 127-139.

BRÉHIER, Louis. *A bizánci birodalom intézményei. (Varia Byzantina – Bizánc világa VII.; ford. Baán István)*. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2003.

BRÉHIER, Louis. *Bizánc tündöklése és hanyatlása. (Varia Byzantina – Bizánc világa I.; ford. Baán István)*. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1999.

BROCK, Sebastian. „The conversations with the Syrian Orthodox under Justinian (532)” In *Orientalia Christiana Periodica* 47. (1981), 87-121.

CHADWICK, Henry. *A korai egyház. (ford. Ertsey Krisztina – Tornai Szabolcs)*. Budapest: Osiris, 1999.

CONSTANTELOS, Demetrios J. „Paganism and the State in the Age of Justinian” In *The Catholic Historical Review* 50, no.3 (1964), 372-380.

Crown, Alan D. (szerk.). *The Samaritans*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1989.

DIJKSTRA, Jitse H. F. „A Cult of Isis at Philae after Justinian? Reconsidering "P. Cair. Masp." I 67004” In *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 146 (2004), 137-154.

FREEMAN, Charles. *A New History of Early Christianity*. New Haven – London: Yale University Press, 2011.

GERO, Stephen. „Montanus and Montanism according to a Medieval Syriac Source” *In The Journal of Theological Studies* 28, no.2 (1977), 520-524.

GRAY, Patrick T. R. „The Legacy of Chalcedon: Christological Problems and Their Significance” *In The Cambridge Companion to the Age of Justinian*. (szerk. Michael Maas). Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

HARDY, Edward R. „The Egyptian Policy of Justinian”. *In Dumbarton Oaks Papers* 22 (1968), 21-41.

HUBAI Péter. *A Megváltó a keresztről. Kopt apokrifek Núbiából*. Budapest: Szent István Társulat, 2006.

KAMIL, Jill. *Christianity in the Land of the Pharaohs*. London – New York: Routledge, 2002.

KAPITÁNYFfy István. „A történetíró Prokopios társadalmi helyzetéhez” *In Philologia Nostra II. Kapitányffy István válogatott tanulmányai* (szerk. Farkas Zoltán – Mészáros Tamás). Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 2017., 129-138.

LIETZMANN, Hans: *Apollinaris von Laodicea und seine Schule: Texte und Untersuchungen*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1904.

MACRIDES, R. J. „Killing, Asylum and the Law in Byzantium” *Speculum* 63, no.3 (1988), 509-538.

MATHISEN, Ralph W. „The Citizenship and Legal Status of Jews in Roman Law during Late Antiquity (ca. 300-540)” *In Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th – 11th centuries*. (szerk. John Tolan – Nicholas de Lange – Laurence Foschia – Capucine Nemo-Pekelman). Turnhour: Brepols, 2014., 35-53.

MEYENDORFF, John. *Birodalmi egység és keresztény szakadások. (Varia Byzantina – Bizánc világa IV.; ford. Utry Gergely)*. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2001.

MEYENDORFF, Jean. *Krisztus az ortodox teológiában.* (ford. Imrényi Tibor – Perczel István – Szegedi Iván). Budapest: Odigitria – Osiris, 2003.

MÉSZÁROS Tamás: „Notes on Procopius’ Secret History” In *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West. (Antiquitas • Byzantium • Renascentia V.; szerk. Erika Juhász)*. Budapest: Eötvös József Collegium, 2013., 285-304.

OSTROGORSKY, Georg. *A bizánci állam története.* (ford. Magyar István Lénárd – Németh Ferdinánd – Prohászka Péter). Budapest: Osiris Kiadó, 2001.

PAZDERNIK, Charles. "Our Most Pious Consort Given Us by God": Dissident Reactions to the Partnership of Justinian and Theodora, A.D. 525-548” *Classical Antiquity* 13., no.2 (1994), 256-281.

PRICE, Richard. „The Development of a Chalcedonian Identity in Byzantium (451 – 553)” In *Church History and Religious Culture* 89, no.1 (2009), 307-325.

ROMPAY, Lucas Van. „Society and Community in the Christian East” In *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* (i. m.). 239-266.

SÁRY Pál. *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései.* Budapest: Szent István Társulat, 2012.

SÁRY Pál. *Pogány birodalomból keresztény birodalom.* Budapest: Szent István Társulat, 2009.

STEPHENSON, Andrew. *Justinian and the Unity of Faith and Empire. The Continual Search for Compromise.* (The University of Melbourne, 2004, disszertáció; elérhető: <https://minerva->

access.unimelb.edu.au/bitstream/handle/11343/39136/66893_00002335_01_stephenson.pdf?isAllowed=y&sequence=1; letöltve: 2022. 02. 23.)

The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge Vol. I., (szerk. Samuel Macauley Jackson). Michigan: Baker Book House, 1951.³

THURMAN, William S. „A Law of Justinian concerning the Right of Asylum” *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 100 (1969), 593-606.

VANYÓ László. *Bevezetés az ókeresztény kor dogmatörténetébe*. Budapest: Szent István Társulat, 2009.

VANYÓ László. *Ókeresztény írók lexikona*. Budapest: Szent István Társulat, 2004.